

վերդական զանգվածների հեղափոխական շարժումներից երկնշող լիբերալների մեջ, ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին հասունացող դեմոկրատական հոսանքի դեմ, Կղերա-ամիրայականներն ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին հավերժացնել ֆեոդալական միապետությունը, լուսավորչական հայ եկեղեցու տիրապետությունը:

2. ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐՅՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆԲ

Արևմտահայ լիբերալներն արտահայտում էին գաղութահայ օջախներում կենտրոնացած հայ առևտրական այն բուրժուազիայի շահերը, որը 1830-ականներից կազմակերպում էր վաճառականական ընկերություններ, կառավարությունից ստանում մաքսային առանձնաշնորհումներ և հույների ու հրեաների հետ միասին դառնում թուրք-եվրոպական առևտրի զորեղ միջնորդ:

Ամիրայական կապիտալի ու ամիրաների մենատիրական իրավունքների դեմ պայքարող հայ նորաստեղծ բուրժուազիան, ծանոթանալով Արևմուտքի երկրներին, առևտրի եվրոպական մեթոդներին, գիտակցելով լեզուներ իմանալու անհրաժեշտությունը, 1840-ական թվականներին իր զավակներին ուղարկում էր Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, Պադուա՝ հաղորդակից դարձնելու եվրոպական լուսավորությանը:

Մուրադյան ու Ռափայելյան, ապա Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի առաջադեմ սաները, Սորբոնի ու Քեմբրիջի համալսարանների հայ ունկընդիւնները դաստիարակվում են Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքիոյի, Սեն-Սիմոնի և այլոց գաղափարներով, շատերն ականատես դառնում, իսկ ոմանք էլ մասնակցում 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը:

Վերադարձին, լուսավորված այս երիտասարդությունն իր հետ բերում էր առաջադեմ գաղափարներ և ջանում կյանքի մի շարք բնագավառներում բարեփոխումներ կատարել: Ֆրանսիական ազդեցությունը ուժեղանում էր մանավանդ ծովամերձ քաղաքներում: «Առհասարակ, — գրում է Մ. Մամուրյանը, — մեծ ու պզտիկ՝ բարիզյան կյանքը, սովորույթը, նորաձևությունը մատենագիրներն օրինակել սկսան: Այն ատեն ոչ միայն մեր արդն ու զարդը, տարազն ու կահույքը Ֆրանսայեն եկան, այլև Ֆրանսան տվավ մեզ մտքի սնունդ, սրտի զգացում, նույնպես և մեր կրից ճարակ, և թեթևամտության նյութ»⁷:

Այդ սերնդի անդրանիկ ներկայացուցիչներն էին Նիկ. Զորայանը, Գր. Օտյանը, Սերվիլենը (Սերովբե Վիլենյան), Ն. Ռուսինյանը, Աղաթոնյան եղբայրները և ուրիշներ, որոնք դեմակայեցին կղերա-ամիրայական հոսանքին:

Դարամիջին բուրժուազիան տակավին վերելք էր ապրում: Դեռևս չկար հասունացած դեմոկրատական մտավորականություն, դրա համար էլ, առանց երկնշելու, բարձրացնում էր հետամնաց թուրքիան հեղաբեկելու այնպիսի խնդիրներ, որոնցից հրաժարվելու էր կամ չափավոր շրջանակների մեջ խցկելու ճիշտ մեկ տասնամյակ հեռու: Նրա չափավոր ազատամտությունը պայմանավորված էր մի կողմից եվրոպայում ստացած ներշնչումներով, մյուս կողմից՝ կղերա-ամիրայականներին սանձ դնելու համար ժողովրդական զանգվածների մեջ հենարան ունենալու ակնկալությամբ:

⁷ Վալտեր Սկոտ, Իվանոս, Զմյուռնիա, 1872, էջ 3 (Մ. Մամուրյանի գրած Առաջաբանը):

1850-ական թվականներին, տարբեր դասերի մասին ունեցած մտահոգություններով հանդերձ, արևմտահայ լուսավորյալների սերունդը միասնական հակատով պայքարում էր խավարամոլների դեմ, ամեն ինչ ենթարկելով «մարդկային իմացության դատաստանին»։ Առաջադեմ այս մտավորականները խմբվում էին «Մեղու», «Մասիս», «Պեգասյան թռչնիկ», «Ծաղիկ», «Կիլիկիա», «Փարիզ» և այլ պարբերականների շուրջը, որոնցից և սկիզբ է առնում լուսավորական ու սահմանադրական շարժումը։

Արևմտահայերի մտավոր զարթոնքն ազդարարողների առաջին խնդիրը գրապայքարն էր, որը սրվեց 1853 թ. և շարունակվեց մինչև 80-ական թվականների վերջը։

Տակավին 40-ականներին Ն. Զորայանն իր հոդվածները ոչ միայն գրում էր աշխարհաբարով ու հրատարակում «Հայաստան», «Բազմավեպ» պարբերականներում, այլև հիմնավորում էր նոր լեզվի անհրաժեշտությունը։ 1851 թ. լույս տեսան նրա «Վարժություն ընթերցանության ի պետս դպրոցաց», Գր. Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վերա», 1852 թ. Ն. Զորայանի «Ընթերցասիրության կամ գիրք կարդալու միջոցով մտավորական մշակության հասնելու օգտակար խորատներ», 1853 թ. Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսություն» աշխատությունները։

Այդ աշխատություններում արժարժվում էր այն պահանջը, թե դպրոցներում դասավանդելու իրավունքը պիտի վերապահել աշխարհաբարին և սահմանափակել գրաբարյանների վայելած արտոնությունները։ Նրանց ջանքերով մշակվեց արևմտահայ աշխարհաբարի քերականությունը՝ Ն. Ռուսինյանի հրատարակած «Ուղղախոսությունը»։

1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց Ուսումնական խորհուրդը⁸ (նախագահ՝ Ն. Ռուսինյան, անդամներ՝ Ն. Զորայան, Մ. Ալվատյան, Գր. Օտյան, Կ. Յուսուֆյան), որը քննեց Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսություն» իբրև աշխարհաբարի քերականություն և արտոնեց նրա դասավանդումը աշխարհիկ դպրոցներում։ Սրանով իսկ պայթեց գրապայքարը, որը մինչ այդ էլ գոյություն ուներ, սակայն ավելի սրվեց, դեմ հանդիման հանեց խավարյալներին ու լուսավորյալներին⁹։ Մշակութային խնդիրների շուրջը ծագած տարաձայնությունները վերածվեցին հասարակական ու քաղաքական պայքարի։

2. Տերոյենցն ու իր կուսակիցները պատրիարքի միջամտությամբ դատապարտեցին լուսավորյալների «հանդուգն» քայլը, արգելեցին «Ուղղախոսություն» դասավանդումը, հավաքեցին ու այրեցին Ն. Ռուսինյանի կազմած «Տարեցույցի» բազմաթիվ օրինակները, Հ. Սվաճյանին հեռացրին Պեշիկթաշի դպրատան ուսուցչի պարտականությունից։ Լուսավորյալներն ստիպված իրենց հոդվածներով էին պրոպագանդում «Ուղղախոսությունը»։

Լուսավորյալները կարողացան ձևակերպել արևմտահայերի գրական լեզուն, որի հիմքը արևմտահայ բարբառներից ու գրաբարից վերցված բառամթերքն էր։ Հետագայում չդադարած գրապայքարը հետապնդում էր աշխար-

⁸ «Մասիս», 1853, № 51։

⁹ Տե՛ս Հ. Անադյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, Վաղարշապատ, 1906, էջ 25։

հաբարի մաքրության, տաճկերենի ազդեցություններից ու գրաբարյան ձևերից աշխարհաբարն ազատելու հարցը:

Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ նորաստեղծ մտավորականները ոչ միայն կազմեցին Ազգային սահմանադրության տարբերակները, առաջին տասնամյակում գլխավորեցին արհեստավորության ցույցերը, այլև քաղաքական մրցահրապարակից շեղոքացրին ամիրայությանը, պատրիարքին և ազգի ներքին գործերի ղեկը վերցրին իրենց ձեռքը: Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, վերամշակումը և նույնիսկ անվանման պատիվը վերապահված էր լուսավորյալ սահմանադրականներին, որոնք ձգտում էին ազգային ինքնավարության:

Լուսավորյալ մտավորականության միասնականությունն ավելի ակնառու դարձավ, երբ 1860 թ. սեպտեմբերին հիմնվեց Կ. Պոլսի «Բարեգործական» ընկերությունը: «Բարեգործականը» քաղաքական կազմակերպություն էր և ոչ էլ հեղափոխական նպատակներ էր հետապնդում: Ընկերությունն իր առջև խնդիր էր դրել կրթել, լուսավորել զավառահայությունը, հոգ տանել նրա տնտեսական առաջընթացի, երկիրը զարգացման կապիտալիստական ճանապարհի վրա դնելու մասին:

Տարբեր հայացքների ու համոզումների տեր մարդկանց համախմբող «Բարեգործականի» հիմնադիրներն էին Մ. Աղաթոնը, Հ. Շիշմանյանը (Մեյրենց), անդամներն էին՝ Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Մամուրյանը, Ա. Հայկունին, Մ. Պեշիկթաշլյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Բազմորյանը:

Ընկերությունը 1860 թ. մշակեց իր հայտարարությունը¹⁰, իսկ Հ. Շիշմանյանն ու Մ. Մամուրյանը արևմտահայ ու կովկասահայ պարբերականներում ազդարարեցին նրա հետապնդած նպատակները: Հրապարակված փաստաթղթերից¹¹ հետևում է, որ նրանց հեղինակները ձգտում էին ապահովել Թուրքիայի, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական անկախությունը, դիմագրավել Եվրոպայի քայքայիչ ազդեցությանը:

Տնտեսական հետամնաց վիճակից ազգին դուրս բերելու միջոցները ներանք համարում էին լուսավորությունը, մասնագիտական ուսուցման միջոցով կրթված բանվորներ, երկրագործներ պատրաստելը:

«Բարեգործականի» անդամները տեսնում էին հազարավոր երկրագործների հոսքը դեպի մայրաքաղաք, Զմյուռնիա ու Եվրոպա, գիտակցում էին պանդխտության աղետաբեր հետևանքները, ուստի և ունևոր պոլսահայերից պահանջում էին վճարել պանդուխտների տուրքերը, նյութական միջոցներ տրամադրել այս աշխատունակ ու կորովի զավառացիներին, նրանց վերադարձնել հայրենիք, զարկ տալ ազգային երկրագործությանը¹²: Հարցն այնքան էր հասունացել, որ նման առաջարկին դեմ չէին անգամ կոմպրադորական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ «Բարեգործականի» աչ թևը:

«Բարեգործականն» իր բաժանմունքը հաստատեց Զմյուռնիայում, դրամ հանգանակեց ու տրամադրեց Հ. Շիշմանյանին, նրան առաքեց Կիլիկիա, ուր

10 «Արշալույս Արարատյան», 1860, № 663:

11 «Հայտարարություն Բարեգործական ընկերության հայոց», Կ. Պոլսի, 1861, էջ 16:

12 «Փարիզ», 1860, № 47:

և ենթադրում էին խարիսխ նետել ազգի հարատևման խնդրով մտահոգվողները: Մերենցն այստեղ փորձեց ագարակ գնել, երկրագործական վարժարան հիմնել, սակայն նրա ձեռնարկումը հաջողությամբ չպսակվեց:

1861—1863 թթ. սահմանադրական պայքարի ուժեղացումը, Զեյթունի, Արևմտյան Հայաստանի ապստամբական շարժումները, Մ. Նալբանդյանի գաղափարական ազդեցությունը քաղաքականապես հասունացրին արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականությանը, որն առաջադրում էր պայքարի հեղափոխական գործելակերպ, հետապնդում ոչ միայն ազգային-ազատագրական, այլև սոցիալական ազատության նպատակներ: Եվ դա օրինաչափ երեւոյթ էր, քանի որ կոմպրադորական բուրժուազիայի ու արևմտահայ աշխատավորական ղանգվածների շահերը կարող էին համընթաց գնալ միայն որոշ շրջանում, բայց ոչ համընկնել ընդերկար: Աշխատավոր գյուղացիների, պոլսահայ արհեստավորների ու պանդուխտների դուխն անցած դեմոկրատական հոսանքը, ի վերջո, պայքարի ձեռնոց պիտի նետեր գաղութահայ կոմպրադորներին ու նրանց գաղափարական ձայնատարներին՝ բուրժուական լիբերալներին:

«...Լիբերալիզմի անջատման հարցը դեմոկրատիայից պատկանում է ամբողջ ազատագրական շարժման արմատական հարցերի շարքին,— գրում է Վ. Ի. Լենինը:— Ինչո՞ւմն է նրա թուլության պատճառը: Արդյո՞ք նրանում, որ դեմոկրատիան ոչ բավաբար գիտակից կերպով ու որոշակիորեն է անջատվել լիբերալիզմից, թույլ տալով վարակել իրեն նրա անզորությամբ ու տատանումներով: Թե՞ նրանում, որ դեմոկրատիան չափից դուրս շուտ (կամ չափից դուրս կտրուկ կերպով և այլն) անջատվեց լիբերալիզմից, դրանով իսկ թուլացնելով «ընդհանուր գրոհի ուժը»:

Հազիվ թե թեկուզ մի մարդ, որն հետաքրքրվում է ազատության գործով, սկսի վիճել այն բանի դեմ, որ դա արմատական կարևորության հարց է: Չի կարելի լինել ազատության գիտակից վողմնակից, առանց այդ հարցը միանգամայն որոշակիորեն լուծելու: Իսկ այդ լուծելու համար պետք է հասկանալ, թե ինչպիսի հասարակական ուժեր, ինչպիսի դասակարգեր են կանգնած լիբերալիզմի թիկունքում և դեմոկրատիայի թիկունքում, ինչպիսի քաղաքական ձգտումներ են ընկած այդ դասակարգերի էության մեջ»¹³:

Արևմտահայ 1860-ական թվականների լիբերալ հոսանքի թիկունքում կանգնած էր կոմպրադորական բուրժուազիան, որը, նախքան արհեստավորությանն ու գավառահայությանն իրենց զգացնել կտային որպես քաղաքական ուժ, կատարում էր առաջադիմական դեր, պայքարում կղերա-ամիրայականների դեմ, ձգտում բարեփոխությունների ճանապարհով՝ վերևից, առանց աշխատավորության մասնակցության, արևմտահայությանը հանել ֆեոդալական խավարի թագավորությունից: 1860-ականներին ամիրաներն ու սարաֆները, այլևս անկարող լինելով նախկին մեթոդներով դիմագրավել բուրժուական մտավորականությանը, վերանայում էին իրենց տեսակետները, համաձայնության եզրեր փնտրում լիբերալների հետ: Կուլտուրական հեղաբեկման աջ թևը թիկունք է դարձնում երբեմնի կուսակիցներին, փորձեր անում լեզու

¹³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 19, էջ 306:

գտնել երեկվա հակառակորդների՝ կղերա-ամիրայականների հետ, պայքար ծավալում բուրժուա-դեմոկրատական զաղափարախոսության դեմ:

Կային բուրժուական մտածողներ, որոնք վաղուց էին կատարել այդ շրջ-
ջադարձը: «Մասիսի» խմբագիր Կ. Յուլիուսյանը, բարեջրումների կուլտուր-
կրթական շարժման խնդիրներում համաձայնելով «Ուսումնական խորհրդի»
անդամներին, տակավին 1854 թվականին էր դատապարտում ազգային-ա-
զատագրական բնույթի հեղափոխական շարժումները, «հիմարություն»¹⁴ ան-
վանում հունական ապստամբությունը՝ թուրքական բռնատիրության դեմ,
մանուկ աղատությունը վտանգող¹⁵ համարում Գարիբալդիին ու Մաձձինիին,
համերաշխվում Վ. Էմմանուելի, Կավուրի հետ, «Կարիպալտի բռնվեցավ,
քայց անոր բռնվելով խնդիրը լուծված և վտանգն անցած չէ...»¹⁶:

Յուլիուսյանը դատապարտեց նաև արևմտահայ ազատամիտներին, խա-
չակրաց արշավանքի դուրս եկավ Փարիզում հրատարակվող «Արևելք» ու «Ա-
րևմուտք» պարբերականների խմբագիր Ստ. Ոսկանյանի դեմ, մերժեց ազ-
գային-ազատագրական պայքարի նրա առաջադրած ծրագրերը:

1861 թ. քաղաքական ժողովը Ն. Վարժապետյանին, Սերվիլենին, Ստ.
Ասլանյանին, Գր. Աղաթոնին, Գր. Օտյանին, Առ. Տատյանին հանձնարարեց
մշակել տպագրական օրենքի նախագիծ, որով փորձ էր արվում բռնությամբ
լուծեցնել արմատական մտքեր քարոզող մտավորականներին:

1863 թ. Ազգային միացյալ ժողովի մի խումբ երեսփոխաններ հայ պար-
բերականների խմբագիրներին ստիպեցին ենթարկվել հանձնաժողովի հրա-
պարակած կանոնադրությանը, Միայն Հ. Սվաճյանը մերժեց հրավերը, պա-
տասխանելով, թե «քաղաքական ժողովն իրավունք չունի ենիշների պես բռն-
նաբար մեկը պատրիարքարան կանչելու»: Ժողովը որոշեց Հ. Սվաճյանին
պարտադրել, որ նա ետ վերցնի իր առաջարկությունը, այլպպես Բ. Դուռն միջ-
նորդությամբ փակել կտան «Մեղուն»¹⁷: Սվաճյանը կրկին չենթարկվեց և հա-
կառակորդների սադրանքով «Մեղուն» ժամանակավորապես դադարեցվեց:

Ազգային սահմանադրության թլպատման նախօրյակին փաստորեն հա-
կադիր բանակ կազմեցին Գր. Օտյանը, Գր. Աղաթոնը, Մ. Աղաթոնը, մանա-
վանդ պալատում պաշտոն ստանձնած Սերվիլենը: Սկզբում նրանք փորձեցին
հաշտեցնել հասունացող դեմոկրատիային ու բուրժուականացող կղերա-ամի-
րայականներին, սակայն հաջողության չհասնելով՝ դուրս եկան ժողովրդական
զանգվածների հեղափոխական տրամադրությունների դեմ:

Տասնհինգամյա հասակում Գր. Օտյանը Փարիզի բարիկադների վրա տե-
սավ ջլուտ մկաններով հեղափոխական բանվորներին: Վերադարձին շատերին
զարմացրեց ոչ միայն իր նարտասանությամբ, խոսքի ուժով, այլև գործով: Մ.
Նալբանդյանը ծանոթ էր նրան և անվանում էր «Ազգային ժողովի ատենապետ
հոյակապ Գր. Էֆենդի»: Հ. Սվաճյանն իր առաջին շրջանի գործունեությամբ,
նույնիսկ ստացած կրթությամբ պարտական էր Օտյան գերդաստանին: «Մեղուն»
դադարում էր Գր. Օտյանի ազդեցության տակ և դժվար էր ջոկել խմբագրի ու

14 «Մասիս», 1854, № 113:

15 Նույն տեղում, 1862, 11 օգոստոսի, № 548:

16 Նույն տեղում, 1 սեպտեմբերի, № 551:

17 «Ժամանակ», 1863, № 191:

զլխավոր աշխատակցի հոգվածները, մինչև 1860 թ. գաղափարական լուրջ տարաձայնություն նկատել նրանց միջև¹⁸։

Սակայն Գր. Օտյանը առաջին շրջանում էլ ուներ չափավոր հայացքներն առաջարկում էր, օրինակ, քվեարկության իրավունքից զրկել կարդալ չիմացող արևմտահայերին։

Պատահական չէր, որ 1863 թ. Գր. Օտյանը դեմ արտահայտվեց ապրտամբական շարժումներին, ընդհանրապես և իր վերանորոգչական ձեռնարկումներն ուզում էր կատարել աստիճանական զարգացման ուղիով՝ «առանց վրդովելու տիրող գաղափարները, և առանց բռնի քայքայումների»¹⁹։

Գր. Օտյանից ավելի աջ էր պալատական բժիշկ Սերովբե Վիչնյանը, որը ասպարեզ իջավ 1840-ական թվականներին, մասնակցեց լուսավորական շարժմանը, դարձավ Սահմանադրության հեղինակներից, բայց միշտ չափավոր ու զգույշ, հեռու որևէ «ծայրահեղությունից»։ 1861 թ. իբրև Չամուռճյանի մերձավոր, նա հաճույքով խեղանդամում էր Ազգային սահմանադրությունը, պաշտպանում հայ վերնախավի շահերն՝ ընդդեմ արհեստավորության ու օրամշակների։

Սերվիչնյի մտերիմների մեջ ուրույն տեղ էին բռնում Մկրտիչ և Գրիգոր Աղաթոնյանները։ Մկրտիչը «Բարեգործականի» նախագահն էր և Խալախյով ստացած իր վաճառականական ու շերամաբուծական գիտելիքները շահարկեց Բրուսայում, ուր կիրառում էր մետաքսագործության «ամենավերջին կատարելագործությունները»։ Նա առաջիններից մեկն էր, որ Թուրքիայում ակցիոներական ընկերություններ կազմակերպեց, որոնք զբաղվում էին առևտրական գործարքներով, աշարի վարձակալությամբ և շահութաբեր այլ գործերով։ Գրիգոր Աղաթոնը ստեղծեց երկրագործական ընկերություն և կուսակիցների հետ միասին առաջարկում էր վանական կալվածքների հաշվին լուսավորել աղքատ գյուղացիներին։ Հետագայում նա հրաժարվեց գյուղացիների մասին ունեցած իր նախկին մտահոգությունից։

Արևմտահայ լիբերալների մեջ կային նաև Ն. Ռուսինյանի նման մտածողներ, հրապարակախոսներ ու գործիչներ, որոնք ավելի ձախ էին և չէին ցանկանում հակադրվել ժողովրդին։ Ռուսինյանն առաջինը մարտահրավեր նետեց կղերա-ամիրայականներին, իր ստեղծած «Տարեցույցով» պահանջեց ընդունել ֆրանսիական հեղափոխության տոմարը²⁰, փորձեց հակադրվել հայ եկեղեցուն։ Դրանով իսկ նա հերետիկոսի անուն վաստակեց, իսկ նրա գրքերը կղերականության ջանքերով հրո ճարակ դարձան։ Ռուսինյանը մինչև վերջ էլ մնաց վեղարավորների անզիջում հակառակորդ։ Նրա «...հավատքը Ֆրանսայի 1789 թ. էր։ Անոր սկզբունքները կուզեր ծավալել հայոց մեջ... Ժողովրդին կհավտար, ինչպես հավատացած էին Տաթևոն ու Պոտեն»²¹։

Չափավոր ծրագրերի իրականացումը նա կապում էր ժողովրդի հետ և հայտարարում, թե «Ժողովուրդ դուն ես տերը, քո հրամանին պիտի հնա-

18 Հ. Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 91։

19 Վ. Փափաջյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 647։

20 Հ. Դաբրիլյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1959, էջ 97—99։

21 «Գեղունի», 1902, էջ 44։

զանդին ամենքը»։ Ռուսինյանը ուզում էր ազատ, ինքնավար տեսնել Հայաստանը։

Ն. Ռուսինյանն, այնուամենայնիվ, չկարողացավ գնահատել ժողովրդի ծավալած շարժումը, իրականությունից կտրվեց և դարձավ իդեալիստ մտածող։

Այսպիսով, 1860-ական թվականներին արևմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հեռու էր կանգնած ժողովրդական շարժումներից, սոցիալական պայքարից։

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

1850—1860-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվեց գավառահայ առևտրա-արհեստագործական բուրժուազիան, որի ձայնատար դարձած գավառահայ մտավորականությունը իր լուսավորական աշխատանքով, բարձրացրած խնդիրներով ավելի առաջադիմական դիրքեր գրավեց, քան ազգային-լիբերալները։ Ամենակարևորը, նա մտահոգված էր գյուղաբնակչության ճակատագրով։

Մինչ այդ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժման մեջ, առավել ևս գրական անդաստանում, գավառահայությունը դեռևս էական դեր չունի։ Կ. Պոլիս ու Զմյուռնիան, Վենետիկը, Վիեննան ու Փարիզն էին տալիս արևմտահայ գրական ու ֆաղափական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներ։ Սակայն Արևմտյան Հայաստանի անունից խոսող այս մտավորականները մինչև դարակեսը դեռևս գավառ էին մեկնում և տեղյակ չէին հայրենի բնաշխարհում ապրող հայ ազգաբնակչության կրած սոցիալ-քաղաքական տառապանքներին։

Անցյալ դարակեսից գավառահայ մտավորականներն արդեն գիտակցում էին, որ իրենք պետք է մտահոգվեն գավառի ճակատագրով, ստեղծեն սեփական դպրոց, մամուլ, գրականություն, հավաքեն ու գրի առնեն հայրենի բառն ու բանը, ավանդադուլյաները, դյուցազնավեպերը, առակներն ու ասացվածքները։ Գավառահայ մտավորականությունն էր, որ Կ. Պոլսի ու գաղթաշխարհի հայ առաջավոր խավերին հպատակեցրեց Հայաստանին և գավառի ողբը, հարստահարությունների դեմ մղվող պայքարը դարձրեց ընդհանուր հայ ժողովրդի մտահոգության առարկա։

Արևմտյան Հայաստանում գործող գավառահայ այս մտավորականները, սակայն դեռևս, հասունացած չէին մշակելու այնպիսի ծրագրեր, որոնք զերծ լինեին պահպանողականությունից։ Նրանք չէին կարողանում գնահատել բուրժուական հարաբերությունների առավելությունները ֆեոդալականի հանդեպ։ Նրանք դեմ էին գործարանային արդյունաբերության առաջընթացին, քանի որ վերջինս քայքայում էր հիմնականում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված էս-նաֆների արհեստանոցները, շուկայից դուրս շարժում գավառահայ առևտրականներին։ Գավառահայ մտավորականության հայացքը սկզբից եկեթ հառած էր դեպի անցյալը։ Նրանք ցանկանում էին ընդլայնել բարեփոխված եկեղեցու իրավունքները, վերականգնել «հայկական թագավորությունը»։

Հեռու մնալով հեղափոխական հայացքներից, նրանք չընկալեցին Մ. Նալբանդյանի ու հայ ազգային-դեմոկրատական մտավորականության երկնած